

Рецепцията на италианския фашизъм в България¹

Александър Везенков

В споровете за това какво е било реалното присъствие на фашизма в България през междувоенния период и доколко може да се говори за „фашистки режим“ в страната, често се чува аргументът, че самият въпрос е поставен погрешно, защото *„фашизъм е имало само в Италия“*. Това твърдение очевидно злоупотребява с различията между отделните фашистки движения и режими, и прави това в опит с един замах да се отхвърли цяла серия от неудобни въпроси. В настоящата статия ще тръгна точно от предисторията на тази сама по себе си манипулативна реплика, защото тя е свързана с една традиция на подценяване в историографията на влиянието, което примерът на Бенито Мусолини и на италианския фашизъм оказва върху обществения и политически живот на България.

Една липса в дебатите за фашизма в България

От ключово значение при осмислянето на влиянието на италианския фашизъм в България е да се вземат под внимание различните значения, вложени в самата дума „фашизъм“. Изходната точка е ясна: всички онези, които през междувоенния период виждали в положителна светлина режима на Мусолини в Италия и споделяли идеологията му, както и някои неангажирани коментатори, наричали „фашизъм“ именно него. За другите сродни движения и режими, макар да отчитали влиянието на италианския пример и да отбелязвали родството между тях, използвали собствените им названия. По-различни били употребите отляво – „фашизъм“ бързо станал сборно понятие всякакви крайно десни движения и режими, както и за всякакви форми на политическо насилие.

Официалната пропаганда в комунистическа България, а оттам и историографията за фашизма след Втората световна война, изхождат от употребите на противниците на фашизма и по-конкретно в комунистическите среди. Така ясното разграничение, което (про)фашистките и авторитаристки среди правели между [италиански] фашизъм, [германски] националсоциализъм и други сродни движения и режими било задълго засенчено в научната литература, и почти изтрито в обществените употреби. В годините на комунистическия режим в България се появява огромна пропагандна и популярна литература за „фашизма“, но в нея фашизмът е виждан като една обща тенденция, плод на общи закономерности. Така въпреки многото говорене за „фашизма“, влиянието на самия италиански фашизъм се губи от поглед. До голяма степен това важи и за научните изследвания.

Развитието на историографията за фашизма в условията на политически режим, който черпи легитимността си от борбата срещу него, на пръв поглед не оставя място за никаква снизходителност към този режим и идеология, но поражда други проблеми. Първият е склонността към поставяне на етикета „фашизъм“ /„фашистки“ много широко, без да се прави разграничение не само между различните фашистки движения, но и по-общо между фашистките и другите авторитарни, реакционни и консервативни политически сили и режими. Второ, съвсем разбираемо е, че историографията върху фашизма, писана в

¹ Статията е публикувана на гръцки език в превод на Андреас Либератос: “Η υλοδοχή του ιταλικού φασισμού στη Βουλγαρία,” *Τα Ιστορικά* 78 (2024): 80-105.

условията на един комунистически режим, акцентира върху антикомунизма, репресиите срещу комунистическата партия, връзките на фашистките формации със старите елити („буржоазията“, „капиталистите“, „монархията“), за сметка на други характеристики на фашизма като ксенофобията и крайния национализъм, съчетаването на „социално“ и „национално“, опитите за тотален контрол върху живота на хората. Това е и причина много заемки от фашизма да остават незабелязани, докато най-често се акцентира върху прояви на брутално насилие без специфична идеологическа подплата. Трето, макар според официалната версия фашистки режим в страната да просъществувал от 1923 до 1944 г., темата за фашизма в България се осмисля преди всичко през призмата на борбата срещу него в последните години на съществуването му, а това извежда на преден план отношенията с Германия в годините на Втората световна война.

Ревизирането на идеологическите постановки в българската историография започва сравнително рано – още през 60-те години на миналия век, но се извършва предпазливо в условията на идеологическия монопол на комунистическата партия.² Преоценките се опират преди всичко на емпирични проучвания, които коригират общите идеологически постановки.³ Те показват, че някой от управлявалите в периода 1923-1944 г. правителства са били просто „буржоазни“ (29.06.1931-19.05.1934; 02.09-09.09.1944 г.) и дори да са прилагали терор (09.06.1923-29.06.1931, особено през периода 1923-1925), те не били точно фашистки. Второ, разкриват процес на възприемане от фашизма на определени идеи, практики и институции, като през 70-те години на миналия век Владимир Мигев, а след него и другите по-сериозни изследователи, започват да говорят за „фашизация“ на режима вместо (само) за фашистки режим.⁴ Изследванията изтъкват и някои „особености“ на „фашисткия режим“ след 1934 г. – липса на управляваща фашистка партия, водеща роля на монарха след 1935 г., липса на ендегенен антисемитизъм, който бил привнесен отвън (последното невярно!).⁵ Тези „особености“ след 1989 г. впоследствие стават основни доказателства, че режимът не е бил фашистки, а „авторитарен“.⁶ Съпътстващ проблем е, че като контрапункт на идеологизираните обобщения, повечето от критичните изследвания се затварят в детайлно проучване на българския политически живот.

Различията между отделните фашистки движения и режими сами по себе си са познати в българската историография от ред чужди и преводни издания; възпроизвеждат се и от български автори – Милен Семков в книгата си „Фашизмът“, под „фашизъм“ представя първо италианския, после говори за „германския националсоциализъм“ и накрая за „френските фашизми“.⁷ За специализираните изследвания по българска история тези деления имат ограничено значение. В комунистическа България под „фашизъм“ се разбира преди всичко германският националсоциализъм, а всички останали фашизми отстават в

² Иван Еленков, „Дебатът за фашизма сред историците в България през XX век – историографски контекст и функции.“ В: *Ars inveniendi. Изследвания в чест на проф. Ивайло Знеполски* (София: УИ „св. Климент Охридски, 2002), с. 360-383; Румен Даскалов, *От Стамболов до Живков. Големите спорове за новата българска история* (София: Гутенберг, 2009), с. 187-248.

³ Еленков, „Дебатът за фашизма сред историците в България през XX век“, 368 и сл.

⁴ Владимир Мигев, *Утвърждаване на монархофашистката диктатура в България (1934-1936 г.)* (София: БАН, 1977), 20-21, 44 и др.; Илчо Димитров, *Българската демократична общественост фашизмът и войната* (София: ОФ, 1976), 323; срв. Даскалов, *От Стамболов до Живков*, 202-203.

⁵ Димитров, *Българската демократична общественост фашизмът и войната*, 192; Мигев, *Утвърждаване на монархофашистката диктатура в България*, 48.

⁶ Даскалов, *От Стамболов до Живков*, 192.

⁷ Милен Семков, *Фашизмът* (София: Кл. Охридски, 1989).

неговата сянка. Съответно по отношение на външните влияния върху българския фашизъм интересът се насочва към националсоциалистическа Германия, докато влиянията от Италия не получават особено внимание. В изследването си за отношенията между Италия и България през междувоенния период Илчо Димитров само накратко маркира пропагандата на фашизма от италианска страна, както и на следването на италианския модел от българска.⁸ Същевременно публикации върху други проблеми на двустранните отношения между двете страни просто избягват темата за фашизма – особено видимо е премълчаването при изследванията на културните връзки.⁹

Изследванията след 1989 г. се обединяват около мнението, че в страната е имало множество протофашистки, профашистки и фашистки формации (над десет), но никоя от тях не е успяла да завземе властта; съответно режимът от периода 1934-1944 г. се определя като „авторитарен“, докато за онзи от 1923-1931 г. още по-категорично се говори, че въпреки употребата на терор, той не е бил „фашистки“ и се акцентира върху запазването на парламентарния режим и многопартийната система.¹⁰ Преминаването към определението „авторитарен“ е едновременно възприемане на позицията на ред водещи чужди специалисти и своеобразно дистанциране от лексиката на официалната комунистическа историография. Иначе в политическия речник от онази епоха двете наименования се използват заедно и не се противопоставят, а взаимно се допълват: „*Сегашият век, според учението на фашизма, ще бъде век на авторитаризма, век на фашизма.*“¹¹ Разминаванията в днешната българска историография са около въпроса доколко режимът е повлиян и/или е имитирал фашистките движения и режими, какво е била тежестта на фашистките идеи и формации в обществения и политически живот в България. Изследователи, политически ориентирани „вдясно“ са склонни да омаловажават тези явления, да говорят за фашизма в България като маргинален, подражателен, изкуствено привнесен, да виждат авторитарния режим като преграда през амбициите на фашистките формации, но не и като проводник на много от техните идеи.

Що се отнася до годините на войната, приема се, че авторитарният режим е бил „пронацистки“, като това засяга външнополитическата ориентация, но косвено подхранва интереса към германското влияние, което в различна степен, а понякога изцяло, се представя за плод на „германски натиск“. Това се прави в по-голяма степен „отдясно“ с цел да се оневини режима в София преди 1944 г., но и от съображения за национален престиж и за да се отбиват критики отвън, при което към формулировката „германски натиск“ прибавят по-често от оправданото и други автори, включително прокомунистическите. И след 1989 г. някои от изследванията за културните връзки и дейци от междувоенния период продължават да премълчават въпроса за фашизма¹² или само бегло и завоалирано споменават, че в дадено издание за култура имало „отделни идеологизирани

⁸ Илчо Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922-1943*, 2. Изд. (София: Тилиа, 1996), с. 148 и сл., 200 и сл. (1. изд. 1976).

⁹ *България, Италия и Балканите. Обществено-исторически и културно-естетически взаимоотношения, XV-XX в.* Съст. Георги Димов, (С., БАН, 1988), 314 и сл.

¹⁰ Виж дебата: „Фашизмите в България и по света“, *Демократически преглед*, год. XXVIII, бр. 4-5 (1996), 368-444.

¹¹ Христо Кунчев, *Новият дух на фашистка Италия: впечатления – идеи – дела* (София: Пирин, 1940), с. 19.

¹² Минка Златева, „Вестник „Светоглас“ на Жорж Нурижан – една европейска мярка за българската култура“, в: *Българи в Италия и италианци в България*. Приноси, съст. Любен Бумбалов и др. (София: Демакс, 1997), с. 525-539.

текстове“ и „статии, които представят някои идеологемии, господстващи по това време в италианския общественно-културен живот“.¹³ На този фон балансирана картина за влиянията отвън върху българския фашизъм дават работите на Николай Поппетров¹⁴, а конкретно за пропагандата на италианския фашизъм и една информативна монография на Гергана Величкова.¹⁵

След 1989 г. дискусиите за фашизма добиват и по-широка публичност, и тук нюансите се губят дори при специалистите, които се ангажират с единия или другия лагер. След десетилетия на идеологически монопол идва ред на продължителни идеологизирани спорове, в които едната страна има склонност да слага под етикета „фашизъм“ всичко, което не одобрява, за да го демонизира във висша степен, а отсрещната – изобщо да извади този дискредитиран термин от разговора за собственото минало, за да може по-лесно да го идеализира. Спорове се завихрят около въпроси, които позволяват два противоположни отговора: „Имало ли е фашизъм в България?“, „Била ли е България фашистка държава?“, както личи от едно тенденциозно колективно становище на повече от 20 български историци¹⁶, както и от обобщенията на техните опоненти.

Върху различията между италианския фашизъм и германския националсоциализъм се акцентира от антикомунистически позиции главно под влияние на тоталитарната парадигма, която акцентира върху паралелите между германския и съветския „тоталитаризъм“ на фона на неосъществените амбиции на режима на Мусолини в това отношение. Темата за различията между отделните фашистки движения и режими се инструментализира от същите позиции и в опит да се докаже, че отделните общества и страни са следвали собствена траектория, че феномен идентичен било с италианския фашизъм, било с германския националсоциализъм не се е развил и не е могъл да се развие в България и изобщо в балканските страни.¹⁷

Въпреки появата през последните десетилетия на ред специализирани изследвания, които отчитат спецификите на отделните фашистки движения и режими, и досега в дебата за фашизма в България влиянието на италианския фашизъм остава в сянката на германския национал-социализъм, който наистина на един по-късен етап, особено в годините на Втората световна война, добива водещо значение. Това изместване на фокуса води до подценяване на италианския модел, който е първи по време, по-дълго е наблюдаван и имитиран, а изглежда е бил и по-добре разучен и разбран. Така, докато през междувоенния период да се говори за „италиански фашизъм“ би било просто тавтология, днес едно такова уточнение е необходимо. Рискът е при четенето на документи от времето преди 1944 г., писани от „десни“ позиции – днешният читател не винаги си дава сметка, че там под „фашизъм“ се разбира именно италианският фашизъм.

Италианската пропаганда и българският интерес

¹³ Илия Пачев, „Итало-българско списание“ в България (1931-1936)“, в: *Българи в Италия и италианци в България*, с. 485-497, тук 488, 496.

¹⁴ Обобщено в: Николай Поппетров, *Фашизмът в България. Развитие и прояви* (София: Кама, 2008).

¹⁵ Гергана Величкова, *Пропаганда на фашизма в България 1922-1934 г.* (София: Тилиа, 2002).

¹⁶ *Становище на български историци по въпроса: Имало ли е фашистки режим в България?* (23 ноември 2022): <https://www.bas.bg/?p=41867>

¹⁷ Пламен Цветков, *Бошевизъм, националсоциализъм, фашизъм 1917-1939. Общоевропейски и балкански аспекти на проблема* (Варна: Зограф, 2000), 1. изд. 1992.

Още през 20-те години, докато в самата Италия се говори, че „фашизмът не е стока за износ“, италианският режим привлича интерес и в България. Преведени са няколко книга за Мусолини и неговият режим¹⁸, а български автори се опитват да систематизират информацията и/или собствените си наблюдения за него.¹⁹ В хода на 20-те години няколко нови формации в десния спектър се вдъхновяват от новия режим в Италия, като в различна степен взаимстват от него политически принципи, готови решения, пропагандни техники и символи. Техните издания разказват за Мусолини, за новия режим в Италия и неговите постижения. Създаденият през октомври 1922 г. Българският народен съюз „Кубрат“ изглежда е сред първите, които се вдъхновяват от италианския пример, макар иначе да се придържа към многопартийния парламентарен модел. По-открити в следването на италианския пример са Съюзът на бойците (създаден през февруари 1923 г, наследник на една по-предидшна организация на ветерани; от декември 1926 г. възобновява дейността си като Съюз на българите) и Съюзът „Българска родна защита“, известен просто като Родна защита (създаден в началото на 1924 г.). Тези организации установяват контакти с италиански представители, а някои получават и субсидии.²⁰

Броят на публикациите, посветени на италианския фашизъм нараства към края на 20-те години, като варира между опростителски текстове²¹ и добре систематизирани изложения.²² Изпъква книгата на юриста Александър Сталийски, която подробно представя фашисткото движение и устройството на фашистката държава в ранния етап от съществуването ѝ.²³ Съществена стъпка е създаването през 1927-1928 г. на кръга „Звено“ и появата на едноименното списание, редактирано от продуктивния журналист Димо Казасов, бивш социалдемократ. Тук новите авторитаристки и фашистки концепции, както и въпросите около възможното им приложение в България се разработват на едно сравнително по-високо ниво.

В края на 20-те – началото на 30-те години откритото, декларативно самоидентифициране с фашизма достига своята кулминация. През декември 1928 г. Съюзът на българите се преименува на Съюз на българите-фашисти и просъществува под това име докъм 1932 г. През юни 1931 г. се създава и дъщерната му организация – Български национален студентски фашистки съюз. Успоредно и в Родна защита започват по-открито да говорят за адаптиране на идеите на фашизма към българските условия.²⁴ В орбитата на Родна защита през октомври 1930 г. е създадена Националната задруга за политическо възраждане – предвождана от споменатия познавач на италианския фашизъм Александър Сталийски, тя закономерно се оказва и организацията, която най-систематично следва италианския модел. През септември 1932 г. формацията се преименува на Национална

¹⁸ Пиетро Горголини, *Фашизма 1924* (Плевен: Изгрев, 1924).

¹⁹ Ненчо Илиев, *Мусолини и неговото дело* (София: Родина, 1926).

²⁰ Величкова, *Пропаганда на фашизма*, с. 99 и сл.; Поппетров, *Фашизмът в България*, с. 21 и сл.

²¹ Напр. Владимир Коцев, *Фашизъм, национализъм, българизъм* ([София]: Юнион, 1928).

²² Драгомир Люлинов, *Италия на Мусолини* (София: Книга, 1929).

²³ Александър Сталийски, *Фашисткото учение за държавата: Държавноправни изследвания* (София: Б. А. Кожухаров, 1929).

²⁴ Величкова, *Пропаганда на фашизма*, 214, 262.

задруга – фашисти и под това име просъществува до пролетта на 1934 г. Думите „фашист“ / „фашизъм“ са изведени и в наименованията на периодичните им издания.²⁵

Тези организации не постигат особени резултати (както впрочем и имитиращата германския модел Националсоциалистическа българска работническа партия) и са задминати като влияние от една втора вълна формации от фашистки тип, които също заемат идеи отвън, но по-умело ги адаптират към нагласите на българската си публика: Съюз на български национални легиони, Народното-социално движение, Ратници за напредъка на българщината. Тези формации не крият симпатиите си към фашисткия, а впоследствие и в много по-голяма степен към националсоциалистическия модел, изрично се позовават на тях, но сами не се наричат „фашисти“ или „националсоциалисти“. Същото важи и за по-малочислените политически кръгове „Млада България“ и „Нация и политика“.²⁶ Намирането на „оригинално“ название е част от това съобразяване с националните традиции – след като казва, че са били повлияни от фашизма, но не го имитирали, Димо Казасов отсича: *“Ние не сме фашисти. Ние сме звенари.”*²⁷

Намаляващите препратки към „фашизма“ в хода на 30-те години се дължат и на нарастващото влияние на германския национал-социализъм, който мнозина сочат като вдъхновен от италианския фашизъм, но все повече изпъква като самостоятелно явление, и за него се говори със собственото му название. И в този случай мнозина, като например водача на легионерите Иван Дочев, предпочитат да говорят за „социален национализъм“²⁸, за да не бъдат обвинявани в директно копиране от националсоциализма, който ги вдъхновява. Така докато през 20-те и началото на 30-те години различни автори и организации открито се идентифицират с фашизма, впоследствие окончателно надделяват претенциите за оригиналност, а и техните носители се ползват с по-голям успех.

Това съвсем не пречи идеите на фашизма да се разпространяват с нарастваща сила. От началото на 30-те години в български превод се появяват малки по обем книжки с текстове на водещи фигури на италианския фашизъм – „Учението на фашизма“ на Мусолини²⁹, за държавното устройство и особено за корпоративната система от Ернесто Лама, Алфредо Роко, Джузепе Ботай³⁰, за историята на фашисткото движение от Ариго Солми, Джоакино Волпе³¹, за стопанската политика и др. Тези публикации подсилват в българското общество разбирането, че *“фашизмът придобива все повече универсален характер”*.³² Българските автори подеват това послание: *“Фашизмът вече преминава границите на своята родина като учение, което претендира да обедини света в един нов*

²⁵ Социално наляво, национализъмът – напред: Програмни и организационни документи на български авторитаристки националистически формации, съст. Николай Поппетров (София: Гутенберг, 2009), с. 850 и сл.

²⁶ Поппетров, *Фашизмът в България*, 64, 69.

²⁷ Димо Казасов, *Звено без грим* (София: Право, 1936), 58-59.

²⁸ Иван Дочев, *Кои сме и за какво се борим* (Варна: СБНЛ / Изгрев, 1938), с. 39.

²⁹ Бенито Мусолини, *Учението на фашизма* (София: печ. Полиграфия, 1934).

³⁰ Ернесто Лама, *Фашистката корпоративна държава* (София: Т. Ф. Чипев, 1933); Алфредо Роко, Джузепе Ботай, *Преустройство на държавата* (София: Книпеграф, 1934).

³¹ Ариго Солми, *Поява и развой на фашизма* (София: Итало-българско списание, 1934); Ариго Солми, *История на фашисткото движение* (София: Итало-българско списание, [1932]; Текст на Джоакино Волпе в: Бенито Мусолини, *Учението на фашизма с История на фашисткото движение от Джоакино Волпе* (София: Т. Ф. Чипев, 1934), с. 39 и сл.

³² Солми, *Поява и развой на фашизма*, 5.

дух.”³³ Същевременно се появява и нови публикации от български автори посветени на „фашизма“ – както общи прегледи на достиженията на Италия³⁴, така и по-тясно ориентирани, най-много върху корпоративната система.³⁵

В допълнение трябва да се отчита, че междувоенният период е време на нарастващо италианско влияние в България. То включва някои стопански инициативи, засилено културно проникване, роля играят и живеещите в страната италианци. Далеч не цялата дейност на италианското културно проникване и пропаганда е свързана с възхвала на установения политически режим, но такъв елемент винаги се прокрадва. Интересът към Италия през междувоенния период прелива в интерес към режима и неговия водач – съвременна Италия е „Италия на Мусолини“.³⁶ Така темата за съвременното италианско изкуство естествено включва и въпроса за грижите на фашистката държава за него.³⁷

Книгите за италианската история и култура често имат по някой акцент върху фашизма. Така от Ариго Солми, наред с книгите му за самото фашистко движение, са преведени и други за италианската история и по-специално за Ризорджиментото. Но дори тези последните препращат пак към фашизма: така например двутомната *„Италианското възраждане 1814-1922“* завършва със зараждането и завземането на властта от фашизма, при което консолидирането на всички национални сили около новото правителство на Мусолини било *“логично последствие на голямото движение на италианското Ризорджименто”*, а идеалът на Ризорджиментото *“възкръсна в съградителната енергия на бойните фаши”*.³⁸ Книгата на Жорж Нурижан *“Създателите на италианската държава”* (1930) включва апологетични биографии на Макиавели, на водещи държавници от 19 век (Кавур, Мацини, Гарибалди, Криспи), и на Мусолини.³⁹ Далеч не всички публикации на културна тематика правят политически внушения, но ето например Луиджи Салвини в текст за съвременната италианска литература дава цитат от Мусолини от уводната му статия в първия брой на *Popolo d'Italia* от ноември 1914 г.⁴⁰

Същото важи и за засиленото преподаване на италиански език в България през междувоенния период. Баба ми е учила създаденото през 1920 г. италианското училище в София и неколkokратно я питах дали са им говорили нещо за фашизма. Казваше, че нямало такова нещо – учили езика, учили за историята и културата на Италия. Запазили сме няколко нейни учебника и действително в тях няма абсолютно нищо, което може да се разглежда като пропаганда на режима. Известно е от друга страна, че директорите и някои учителите

³³ Цеко Торбов, *Мусолини и неговата държавна и социална философия* (София, 1936), 3.

³⁴ Димо Казасов, *В отечеството на Мусолини: Лични впечатления 1932* (София: С. М. Стайков, 1933).

³⁵ Драгомир Люлинов, *Италианската корпоративна държава в социологията* (София: Древна България, [1932]); Иван Люлински, *Новата стопанска система в Италия: Синдикално-корпоративно устройство на производството и разпределение на богатата* (София: Книпеграф, 1933).

³⁶ Гергана Величкова, *Пропаганда на фашизма*, 52, 84 и сл.

³⁷ Мария Радева, *„Италианското културно проникване в България (1919 - 1944). В: Българи в Италия и италианци в България*, с. 364-385, тук с. 376.

³⁸ Ариго Солми, *Италианското възраждане 1814-1922, Част 2* (София: Т. Ф. Чипев, 1933), с. 255 и сл., с. 264, 245.

³⁹ Жорж Нурижан, *Създателите на италианската държава* (София: Доверие, 1930), с. 147-162; Величкова, *Пропагандата на фашизма*, 313.

⁴⁰ Луиджи Салвини, *Увод в съвременната италианска литература* (София: Т.Ф. Чипев / Итало-българско списание, 1934), с. 20.

са били фашисти.⁴¹ Когато се сетих да задам въпроса другоче („Говорили ли са ви нещо за Мусолини“), тя даде кратък, но съдържателен отговор: „*Е как?! Viva il Duce!*”

Като цяло, ако претеглим ролята на иначе активизиралата се италианска пропаганда във всички сфери, и интереса от българска страна, изглежда определящо е в крайна сметка второто. Наистина, субсидирани от Рим издания и организации, италиански възпитаници и хора прекарвали продължително време в Италия пряко пропагандират фашизма. Но интересът към италианския фашизъм не е инжектиран отвън, нито е плод на по-ранни връзки с Италия и нейната култура. Така например Сталийски е учил право в Германия, мнозина като Димо Казасов отиват нарочно в Италия, за да се запознаят с постиженията на режима, който вече е привлякъл вниманието им.

Усвояване на италианския пример

Италианският пример е съзнателно проучван с идеята, че опитът му би могъл да бъде полезен. На първо място това се отнася до регулирането на трудовите взаимоотношения, социалното законодателство и придобивки, стопанската модернизация. Фашистка Италия се сочи за пример, понякога на първо място, за някои по-обща тенденции като засилена намеса на държавата в икономиката, включително чрез налагане на държавен монопол в някои сфери, при мерките за регулиране на отношенията работодатели – наемни работници, на разширяване на социалното законодателство и социалните придобивки. Социалната политика на фашистка Италия се привижда като модел за справяне с „лявото“ с гъвкави мерки. Впоследствие се засилва интересът и към политическия модел: отношения между изпълнителната власт и парламента, създаването на професионални организации и евентуалното им включване в цялостна корпоративна система.

Формациите от 20-те и началото на 30-те години, които са готови да следват италианския фашизъм, си остават сравнително малочислени. Все пак една от тях, политическият кръг „Звено“, добива макар и за кратко огромно влияние, благодарение на сътрудничеството си с тайния Военен съюз – офицерската организация, осъществила преврата от 19 май 1934 г. Свързани със „Звено“ са половината министри от 8-членното правителство, а един от тях, вътрешният министър Петър Мидилев е бил преди това и в ръководството на Кубрат. Именно през краткото им участие във властта, споделено с военните, е кулминацията на прилагането на реформи, повлияни най-често от италианския пример. Една част от тях ще се окажат трайни.

Установеният след 19 май 1934 г. става известен с бързите си реформени мерки, някои от които са обсъждани и преди това: съкращения в администрацията, затягане на бюджетните разходи и осигуряване на нови приходи чрез въвеждане на държавен монопол над някои стоки и производства, опити за раздвижване на стопанския живот. Действията им и начинът, по който са представяни в пропагандните материали, напомнят описанията на политиката на Мусолини, който имал нужната твърда ръка да провежда отдавна назрели реформи: *“Той възстанови реда и дисциплината. Спаси италианския кредит. Уравновеси бюджета. И дори почна да го сключва с грамадни излишъци. Възкреси търговията и индустрията. Даде работа на народа, комуто наистина отне известни свободи, но пък в замяна му даде благополучие.”*⁴² Подобно на Италия и със същите мотиви за ограничаване

⁴¹ Величкова, *Пропаганда на фашизма*, 48, 73.

⁴² Ненчо Илиев, *Мусолини и неговото дело* (София: Родина, 1926), 46.

на безработицата, след преврата от 19 май 1934 г. в България се намалява броят на гимназиите.⁴³ С италианския образец се обяснява въвеждането впоследствие и на колективен трудов договор.⁴⁴

Стига се в крайна сметка и до институционални промени като Италия е пръв и основен пример при идеите за изграждане на „нова“, „авторитарна държава“. Това включва на първо място познатото точно от режима на Мусолини „засилване на изпълнителната власт“⁴⁵, което води до даване на предимство на правителството пред парламента плюс допълнително изтъкване на фигурата на министър-председателя. Като опит в тази посока може да се тълкуват идеите за създаване на „държавен секретариат“ след преврата от 19 май 1934 г. които дори чисто лексикално препращат към титулатурата на италианския диктатор след 1925 г. (*“capo del governo primo ministro segretario di Stato”*). От следващата година министър-председателят остава в сянката на монарха, но в институционален план продължава процесът на засилване на Министерския съвет и фигурата на министър-председателя, комуто се възлагат допълнителни правомощия.⁴⁶

Що се отнася до парламента, Италия е сред примерите за намаляване броя на народните представители.⁴⁷ За известно време след преврата от 1934 г. се обсъжда и възприемане на професионално представителство, което обаче не се реализира при парламентарните избори от март 1938 г.; при това те са мажоритарни и не позволяват да се излезе с единна листа, спусната от властта като в Италия. И в България обаче се преминава към парламент, който дори на теория няма власт над правителството.

Периодът, през който страната няма парламент, се оказва удобен за налагането на голям брой нормативни актове от правителството, както и за систематизиране на законодателството. Законодателстването с така наречените наредби-законови, без да са идентични като инструмент с *„decreto-legge“* в италианския случай, поражда възторг у Сталийски: *“с наредби-законови има създадени и много добри дела, които биха били невъзможни при един парламент”*.⁴⁸ Първоначално под италианско влияние „силната власт“ се идентифицира „правова държава“, но с уговорката, че се преминава от права на личността към права на колективитета.⁴⁹ Впоследствие, под германско влияние, ще се заговори директно срещу правния формализъм.

Италианският пример е видим и при местната власт. След преврата от 1934 г. се премахва местното самоуправление, изборният кмет се заменя с назначаем, но с висок ценз, общините са групирани в по-големи и предполагаемо по-жизнеспособни. Това са все стъпки, чието прилагане в Италия не просто е било оценявано положително, но и давано за пример.⁵⁰

⁴³ Кимон Георгиев, *19 май и новата държава*: (София: Дирекция на обществена обнова, [1934]), с. 19; Стоян Чакърров, *Образователните реформи на новата държава* (София: Дирекция на Обновата, [1934]), с. 30, 33; Войн Божинов, *Управлението на деветнадесетомайците* +++ (София: Арка, 2017), с. 179-180.

⁴⁴ Сталийски, *Изходът*, 9.

⁴⁵ Александър Сталийски, *Изходът* (София: Б. А. Кожухаров, 1936), 17.

⁴⁶ Николай П. Николаев *Административно устройство на българската държава* (София: печ. Български поход, 1943), с. 195-200.

⁴⁷ Никола Д. Найденов, *Държавната реформа; Диктатура; Корпоратизъм; Демокрация* (София: Хр. Г. Данов, 1936), 92.

⁴⁸ Сталийски, *Изходът*, 7.

⁴⁹ Алфредо Роко, Джузепе Ботай, *Преустройство на държавата* (София: Книпеграф, 1934), с. 14, 49, 60.

⁵⁰ Сталийски, *Фашисткото учение за държавата*, 77-78.

Авторитарният режим в България не създава своя държавна партия, което не позволява довеждането докрай на други започнати реформи и особено идеите за някаква корпоративна система, за която познавачите на италианския и германския пример твърдят, че е невъзможна без партия, която да я ръководи и контролира. Така те реагират и на някои наивни предложения професионалните организации от фашистки тип да компенсират липсата на държавна партия.⁵¹

Италианският пример е редовно цитиран във връзка с палингенетичния мит. „Възраждането на нациите“ се смята за обща тенденция на епохата, и затова се изреждат колкото се може повече примери, включвайки страни като Съветския съюз, Индия и Китай, но на италианския пример се отдава особено значение. Той често се посочва първи по ред: *“Италианският народ, застрашен в своето единство и изправен пред пълно разложение, намери сили в себе си за едно възраждане, за една революция...”*⁵² и дори като първообраз: *“нашият лозунг “назад към Възраждането” е зает от нова Италия”*.⁵³

Усвоява се символиката и езикът на фашизма, както от крайнодесните формации, така и на държавно равнище. На западния ъгъл на сградата на Министерство на вътрешните работи в София, завършена през 1941 г. и до ден днешен стои барелеф на лъв, който държи щит с изобразен на него сноп, който без да е идентичен (липсва секирата), е много близо до стилистиката на ликторския сноп. Фашистка Италия е сред примерите в говоренето за “новата държава”, и „новия човек“ и „новия гражданин“, особено интензивно през 1934-1935 без да изчезне през следващите години. В още по-голяма степен това важи за определянето на властта, освен като „делова“, „силна“, „авторитетна“ и пр. и като „компетентна“.⁵⁴ Често срещаният израз “национално възпитание”⁵⁵ е еквивалент на названието на образователното министерство във фашистка Италия през периода след 1929 г. (*Ministero dell'Educazione Nazionale*), което на български се превежда като Министерство на националното възпитание. Широко използваните призови от типа “повече дела, по-малко думи”⁵⁶, възхвалата на “красноречието на делата” и “безшумно творчество”⁵⁷, съответстват на фашистката пропаганда, според която Италия била чужда на всякакви „гръмки пропагандаторски предприятия [...] избягва какъв да е шум и предпочита добре основаните дела”.⁵⁸

Някои формулировки и клишета могат да бъдат разбрани само ако се отнесат към италианския първообраз. Фашизмът имал програма, но делата били по-важни от всякаква

⁵¹ Никола Минков, “Професионални организации и политически партии,” *Нация и политика*, год. I, бр. 2 (март 1935) с. 39-41, тук 39-40.

⁵² Никола Минков, *Към новите поколения (стенограми)* (София: Български национален студентски съюз, 1934), 40.

⁵³ Найдено Шейтанов, “Предосвободително или цялостно Възраждане”, *Философски преглед*, IX, 1937, № 2, с. 183-191, тук 186.

⁵⁴ Кимон Георгиев, *19 май и новата държава*, с. 11; *Защо умряха партиите* ([София]: Дирекция за обществена обнова, [1934]), 56-57; Казасов, *Звено без грим*, 161 и др.

⁵⁵ Димитър Азманов, *Национализъм и национално възпитание* ([София]: Дирекция на Обновата, [1935]); Марин Т. Влайков, *Възпитанието в новата държава* (София: Книпеграф, 1935), с. 74; Иван Батембергски, Лазар Попов, *Българската младеж: Речи по закона за нейното държавно организиране* (София: Българска национална спортна федерация, [1941]), с. 47, 48 и др.

⁵⁶ *Три месеца управление (19 май – 19 август)* (София: Дирекция за обществена обнова, [1934]), 53.

⁵⁷ *Три месеца управление*, 53, 90; Николай П. Николаев *Творческият път на България* (София: [Български подем], 1940), 3.

⁵⁸ Арриго Солми, *Генезисът на италианското “Ризорджименто”* (София: Витали Нахмиас, 1933), 5.

програма. Това може би обяснява на пръв поглед лишената от всякаква конкретика тавтология, с която Георги Кьосеиванов обявява без допълнителни обяснения новото си правителство *“Аз съставих един кабинет за управление”*⁵⁹; тя се припокрива и с по-ранни сходни формулировки на Мусолини: *„Правителството, вие го виждате, управлява. Управлява за всички, стои над всички и ако е необходимо срещу всички“*.⁶⁰ Непривично за българската политическа традиция звучат и думите на един от функционерите на режима след 19 май 1934 г., който казва, че *“Днес политиката е художество, политикът днес е художник”* и дава за пример Хитлер, Мусолини и Мустафа Кемал.⁶¹ Макар че от изброените Хитлер е този, който имал амбиции в рисуването, самото сравнение между политика и художника е познато на българската публика от разсъжденията на Мусолини, че *„и двамата работят върху материала на духа. И двамата преследват вълнуващия ги и увличащ идеал. За да дадеш на народа мъдри закони, също така е необходимо да бъдеш художник“*.⁶²

Примерът на Италия сред всички останали

Макар режимът в България в годините 1935-1944 да е по-близо до „кралските диктатури“ в съседните страни, те никога не са разглеждани като модел. Примерите за следване са стабилните политически режими в големите държави и тук Италия на Мусолини, дълго време изпъква на първо място, а впоследствие е една от малкото страни, които не просто често се сочат за пример, но и съзнателно се проучват. В много по-малка степен това важи за други авторитарни режими като тези в Португалия (Салазар), Полша (Пилсудски) и Австрия (Долфус, Шушниг), а по-късно и Испания (Франко). Същевременно при посочването на повечето от тези примери обикновено се подчертава и влиянието на италианския фашизъм върху тях.

Допълнително, но съвсем не определящо значение имат спекулациите, че Италия би могла да бъде съюзник и във външнополитически план. Наистина някои крайнодесни формации (но не само те), разчитат на италианския ревизионизъм като потенциален съюзник на българските териториални претенции. Появяват се дори спекулации за родствена близост между двата народа.⁶³ Показателно е обаче, че кръгът „Звено“, който в крайна сметка прави най-много за приложение на заети от Италия идеи за политики и реформи, определено няма проиталианска насоченост във външната си политика. Брактът на цар Борис III с италианската принцеса Джована през 1930 г. също няма осезаеми последици.

След установяването на Адолф Хитлер на власт профашиските и фашистки формации в България до голяма степен конюнктурно се ориентират към Германия като водещ модел. Това е валидно за няколко по-значими като численост като legionerите, Народното-социално движение, и особено за ратниците, но и за малочисленото и елитарно движение „Млада България“. Показателен е примерът на Народното-социално движение, водено от Александър Цанков. Министър-председател след преврата от 9 юни 1923 г. (до началото на 1926 г.), той е считан за една от знаковите фигури на българския фашизъм. В действителност Цанков е преди всичко опортюнист – като министър-председател той

⁵⁹ Николаев, *Творческият път на България*, 20.

⁶⁰ Люлинов, *Италия на Мусолини*, 44.

⁶¹ Чакъров, *Образователните реформи на новата държава*, 10.

⁶² Тодор Кожухаров, *Знаменити съвременници* (София: А.Б.В., 1940), 13-14.

⁶³ Никола Радев, *Италия и България* (София: Родопи, [1930]).

трябвало да ръководи завръщането към традиционния политически ред след управлението на Земеделския съюз, а на практика, без да е лично съпричастен, поема негативите от терора, осъществяван от военните; воденото от него движение възприема фашистки идеи и разбирания след като през май 1932 г. се отцепва от формация (Демократически сговор), придържаща се към многопартийния парламентарен модел; Цанков е изказвал похвали за фашизма и Мусолини, но много бързо се преориентира към германския национал-социализъм като по-влиятелен и перспективен.

Мусолини и Хитлер, Нова Италия и Нова германия започват много често да се дават заедно за пример. Показателно е, че докъм 1932 г. в крайно десните среди в България Мусолини минава за *“най-ярко очертания политически гений на съвременността”*⁶⁴ и *“най-великия държавник на XX век”*⁶⁵, но през следващото десетилетие ще се говори за *„двата гения на нашия век“*⁶⁶, като все по-често ще се отдава предимство на Адолф Хитлер. Същото е валидно и за водените от тях режими. Според програмата на правителството от 12 април 1942 г. *“Установеният у нас безпартиен режим трябва да бъде доизграден съобразно с повелите на времето, примера на нашите велики съюзници и битовите особености на българския народ.”*⁶⁷ Под велики съюзници се подразбират Германия и Италия, но в пряката си работа министър-председателят Богдан Филов толкова ентусиазирано се консултира с германски представители, че те понякога специално му обръщат внимание да не се подражава механически.⁶⁸

Към средата и втората половина на 30-те години в редица публикации на фашистките и някои други крайнодесни формации към Германия и Италия по някои (но само по някои) направления като пример се добавя и Съветска Русия. Докато през 20-те години фашизмът е рекламиран като бариера срещу болшевишката заплаха, вече между тях започват да се откриват паралели, включително заради еволюцията на самия съветски режим. Така Германия, Италия и Съветският често се изреждат заедно и изпъкват пред всички останали чужди примери, когато се подчертават предимствата на еднопартийната система (в тези три страни имало *“режим на партия, но без партийно управление”*)⁶⁹, на включването на младежта в единна организация (*“Младежта е организирана великолепно в Германия, Съв. Русия и Италия”*)⁷⁰, на етатизирането на икономиката⁷¹ и създаването на планово стопанство⁷², на пълното елиминиране на влиянието на чуждите пропаганди и *„прояви от антидържавен характер”*⁷³, на съчетаването на национално и социално (*„Социализмът в Русия става [...] национален. Фашизмът в Италия стана социален...”*)⁷⁴,

⁶⁴ Димо Казасов, *В отечеството на Мусолини: Лични впечатления 1932* (София: С. М. Стайков, 1933), 11.

⁶⁵ Кожухаров, *Знаменити съвременници*, 20.

⁶⁶ Евдокия Филова, *Дневник, май 1939 - 15 август 1944*, съст. Лидия Букарева (София: Христо Ботев, 1992), с. 44: 17 юни 1940 г.

⁶⁷ Богдан Филов, *Идеология и програма на управлението в България* (София: Художник, 1942) с. 8.

⁶⁸ Богдан Филов, *Дневник*, съст. Илчо Димитров, Надежда Пръвчева (София: ОФ, 1990), с. 384.

⁶⁹ Никола Минков, “Професионални организации и политически партии”, 39, 41.

⁷⁰ Ив. Манов, “Организиране на младежта,” в: *Млада воля. Сборник от статии. 1935-1940* (София: БМСОП, 1940), с. 56.

⁷¹ Сотир Янев, *За Съветска Русия. Отношения и преценки* (Дупница: Бр. Пилев, 1940), с. 16.

⁷² Димитрина Петрова, “Народното социално движение на Ал. Цанков и СССР (1932-1944)”, в *България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии*, съст. Витка Тошкова и др. (София: Гутенберг, 2000), с. 80-81.

⁷³ Славейко Василев, *Младежта у нас и в някои други държави* (София: Съгласие, 1935), с. 12, 16.

⁷⁴ [Лазар Попов], *Млада България* ([София]: Ц.К. на младобългарското движение, [1934]), с. 10.

и по-общо, когато се говори за *“новия дух в света, който получи своето кръщение в социализма, болшевизма и фашизма”*.⁷⁵ В сравнение с водещата си роля докъм началото на 30-те години италианският пример видимо губи изключителната си роля в очите на българската десница. От друга страна, посочването на все по-голям брой примери показва, че фашизмът не е само специфично италианско явление, но и част от един световен процес – сериозен аргумент за следване на новите тенденции. Изброяването на Италия вече наред с Германия и Съветския съюз не бива да се тълкува еднозначно като намаляване на привлекателността на италианския фашизъм. Макар да е разглеждана като потенциален съюзник, Италия не разполага със стопанската и впоследствие военна мощ на Германия, нито има традиционното влияние на Русия в България, от което през 30-те години все повече се възползва и Съветският съюз. В италианския случай става дума преди всичко за фасцинация от режима и достиженията му.

Изобщо, режимът на Мусолини не губи изцяло своето влияние сред десните среди в България. В книгата си очерци за съвременни водещи политически и военни лидери, Тодор Кожухаров представя в първата и най-дълга статия Мусолини.⁷⁶ Христо Кунчев, създател и водач на маргиналната, ефимерна и изцяло подражателна Националсоциалистическа българска работническа партия (май 1932-1933), без да се е отказал от симпатиите си към Хитлер и националсоциализма, в края на 30-те години публикува и няколко книжки специално посветени на фашистка Италия и Мусолини⁷⁷, а в други представя възгледите и на двамата диктатори.⁷⁸ В Италия са специализирали Стефан Клечков и Никола Минков – водещите фигури в активния от началото на 1935 г. кръг „Нация и политика“, впоследствие привлечени в служба на безпартийния режим.

В годините на Втората световна война Италия остава още по-видимо в сянката на Германия не само като военен фактор, но и като модел за политики и институционални реформи. Косвено върху престижа на Италия пред българските националисти се отразяват и двустранните напращания при определянето на границите на окупирана Македония, при което Берлин се явява арбитър. Политиката на държавен антисемитизъм подета в България през последните месеци на 1940 г., не просто следва германския модел, но и почти не взима под внимание относително по-мекото третиране на евреите в Италия. Създадената в края на 1940 г. държавна младежка организация „Бранник“ също дължи най-много на примера на Хитлерюгенд, макар при създаването ѝ да цитират и Балила, и „червените пионери“ в Съветска Русия, и ред други държавни организации за младежта. През февруари 1942 г. германският пълномощен министър в София Адолф Бекерле се оплаква пред министър-председателя Богдан Филов, че ръководителят на „Бранник“ Стефан Клечков *„бил англофил, поддържал връзки с англичаните и направлявал „Бранник“ твърде много в италиански води“*, но Филов енергично и основателно му възразява, че *„„Бранник“ държи много повече връзки с Германия, че такива са и моите наставления“*.⁷⁹ По образа на германската *Reichskulturkammer* е създадена и Камарата на народната култура през 1943 г.

⁷⁵ Печо Господинов, *“Идеалите на третото поколение,”* *Нация и политика* I, No. 9-10 (декември 1935): 280.

⁷⁶ Кожухаров, *Знаменити съвременници*, с. 5-28

⁷⁷ Христо Кунчев, *Фашизъм е дело на пролетарията* (София: Добринов-Табаков, [1939]); Христо Кунчев, *Новият дух на фашистка Италия: впечатления – идеи – дела* (София: Пирин, 1940).

⁷⁸ Христо Кунчев, *Хитлер и Мусолини ви говорят!... Хора и идеи, които творят историята и величието на нова Европа* (София: Народна книжнина, [1938]); Христо Кунчев, *Какво ни учат Мусолини и Хитлер? Ковачът на Рим* (София: Задруга, [1938]).

⁷⁹ Филов, *Дневник*, с. 453-454. Филов действително е давал такива указания: пак там, с. 331, 384.

Единствено при проекта за Върховна стопанска камара, разработен и финализиран в хода на 1942 и 1943 г., се следва на първо място (но не единствено!) италианският модел, но това е защото преди това и устройството на професионалните организации е следвало италианската система.⁸⁰ Можем само да спекулираме за едно последно отражение на италианския пример – опитът за създаване на политическа организация като опора на режима в края на 1943 и началото на 1944 г., фактически държавна партия, се оказва поверено на тогавашния министър на вътрешните работи Дочо Христов, бивш активист на Родна защита. Една от критиките към създадения „Български народен съюз“ е, че всъщност се свежда до бойни групи за борба с нелегалното комунистическо движение.⁸¹ Можем да се запитаем, не е ли било това опит за материализация на думите на Мусолини за Италианската фашистка партия: „една доброволческа милиция, готова да служи беззаветно на нацията.“⁸²

Преводите на италианска политическа литература, включително на няколко текста на Мусолини продължава и в края на 30-те – началото на 40-те години, до 1943 г. включително. Появяват се и нови примери на проучване на италианския опит от българска страна⁸³, както и наивистични описания на достиженията на фашизма.⁸⁴ Все пак сред преводната политическа литература в годините на войната надделява немската: в поредицата „Нова Европа“ на юриста Любомир Владикин излизат ред националсоциалистически автори, а от италиански е преведен единствено един пореден текст на Джузепе Ботай върху корпоративната система.⁸⁵ Италианският фашизъм от времето на Италианската социална република практически няма място в обществената дебат в България; дори името на Мусолини рядко се споменава, макар формално все така да е водач на една от страните в Тристранния пакт.

За чисто български фашизъм

От самото начало българските почитатели на Мусолини и неговият режим били наясно с разбирането, че „фашизмът не е стока за износ“. Но дори когато за него се заговаря като за нова универсална тенденция, това винаги се придружава с предупреждения, че не бива да се копира механически. Завърналият се от Италия Иван Харизанов завършва възторжената си реч за достиженията на италианския фашизъм („едно наистина грандиозно дело“) пред Софийското дружество на запасните офицери през февруари 1929 г. с пространно предупреждение срещу сляпото имитиране и настояване да се следва собствения национален дух.⁸⁶ Цоню Бръшлянов от Народното-социално движение също приема, че фашизмът е свързан с условията в Италия и не бива да му се подражава, но търси среден път: „простото копиране би било наивност“, но игнорирането на фашисткия опит за

⁸⁰ Предговор на Димитър Ст. Савов в: Райко Ошанов, *Организация на синдикалното и стопанско самоуправление във фашистка Италия*, предг. Димитър Ст. Савов (София: Майска роза, 1942).

⁸¹ Величко Георгиев, „Опитът на монархо-фашизма да създаде държавна партия (1943-1944),“ *Векове* 4, No. 2 (1975): 33-34.

⁸² Кунчев, *Новият дух на фашистка Италия*, с. 39; Люлинов, *Италия на Мусолини*, с. 28.

⁸³ Ошанов, *Организация на синдикалното и стопанско самоуправление във фашистка Италия*.

⁸⁴ Анна Христович-Вълкова, *Впечатления от нова Италия* (София: Т. Ф. Чипев, 1940), 1. изд. 1939.

⁸⁵ Джузепе Ботай, *Корпоративният строй* (София: [Български подем], 1942).

⁸⁶ Иван Харизанов, *Фашисткия режим* (София: Софийско дружество на запасните офицери / печ. Съгласие, 1929), с. 44-48.

оздравяване на обществото и държавата *“би било липса на елементарна мъдрост”*.⁸⁷ Както пише Димо Казасов: *“Най-същественото, което ние сме усвоили от фашизма, то е дългът ни да освободим българския живот от игото на чужди на неговата природа доктрини и влияния.”*⁸⁸ Това включва и чисто декларативно еманципиране от фашизма, националсоциализма и пр., които обаче срещаме в текстове, които едновременно изтъкват примерите точно на фашистка Италия и все по-често и все повече на националсоциалистическа Германия.

Умелото приспособяване на чуждия опит е от ключово значение. След падането на Примо де Ривера от власт в Испания за управлението му се говори презрително като за *“един несполучлив опит да се подражава на италианския фашизъм”* в страна, в която условията били различни.⁸⁹ Основен критерий, по който крайната десница оценява различните политически режими, е това да са трайни и достатъчно силни.

Дори онези формации, които открито следват фашизма, настояват, че го прилагат съобразно българските условия и на моменти се стига до смехотворно представяне на очевидни имитации за *“чисто български”* творения. Така Съюзът на българите-фашисти се обявява не просто за „фашизъм“, а за „български фашизъм“ или „българизъм“.⁹⁰ Водената от Александър Сталийски формация приема в названието си думата „фашисти“, но не се нарича „партия“, а „задруга“, препращайки към патриархалните традиции на българското село. По-късно Сталийски се хвали, че е изработил *“един чисто български проект за корпоративно устройство на държавата”*.⁹¹ Главният секретар на министерството на Народното просвещение Стоян Чакъров в своя реч в края на 1934 г. оповестява намерението за създаване на казионна младежка организация: *“Ние възнамеряваме да създадем една наша, българска, Балила...”*.⁹² В края на 1943 г. министър-председателят Добри Божилов в реч при откриването на Върховната стопанска камара – институция, създадена след внимателно проучване на първо място на италианския пример⁹³, се впуска да говори за дълбоките исторически основи на това *“самобитно и напредничаво българско дело”* и ги открива в родовата задруга и особено в прабългарската орда, в която привижда *“пълна стопанска хармония, обществена правда, здрава дисциплина, държавно-стопанска мощ”*, без да пропуска да спомене и цар Симеон I (893-927).⁹⁴ Разбира се, по същия начин, като „чисто български“ се представят и заемките от германския национал-социализъм. Ето например организацията *“Труд и радост”*, създадена по италиански и германски образец.⁹⁵ За нея пропагандата твърди, че е плод на собствените традиции („*Труд и радост*” е лозунг

⁸⁷ Ц. Бръшлянов, “Увод и обща характеристика на фашизма,” в: Роко, Ботай, *Преустройство на държавата*, с. 3-25, тук стр. 20-21

⁸⁸ [Димо Казасов], “За нашата идеология”, *Звено V*, № 19 (15 май 1932): 289.

⁸⁹ Найденов, *Държавната реформа*, 16, 20.

⁹⁰ Крум Митаков, *Верую, уредба и основни начала на Съюза на българите* (София: Т. Т. Драгиев и сие, 1928), с. 7, 56; Коцев, *Фашизъм, национализъм, българизъм*, 32.

⁹¹ Сталийски, *Изходът*, 19.

⁹² Чакъров, *Образователните реформи на новата държава*, 46.

⁹³ *Изложение на Дирекцията на професиите, относно хоризонталното доизграждане (свързване) на общите професионални съюзи и подразделения им във върховна стопанска и областни стопански камари* (София: Дирекция на професиите, 1942), 13-25, 27, 30 и 32.

⁹⁴ *Върховна стопанска камара. Учредително събрание на камарата 24 октомврий 1943 г.* (София: Върховна стопанска камара, 1943), 5-6.

⁹⁵ Николай Поппетров, “Институции на авторитарния режим, 1934-1944 г. Въведение в темата,” *Известия на българското историческо дружество* 41 (2011): 183-196, тук 186.

на чисто българското понятие за труда и радостта. То води своето начало още от основаването на българската държава”) и едновременно изтъква, че “В нашата социална дейност ние винаги сме имали предвид постиженията в тази област от великия германски Райх”.⁹⁶

Адаптирането към „българските условия“ често е свързано с приспособяване към едно по-консервативно настроено общество. Мнозинството български последователи на фашизма се възхищават от стабилния режим с наложения отгоре консенсус, а не от движението на фашите в първите му години с неговия радикализъм. Така го препоръчва и Александър Сталийски, сам започнал политическата си кариера в една от традиционните партии (Демократическата): „Фашизъм идеше на власт за да строи, като запази всичко старо и върху него изгради новото.“⁹⁷ Пак по-тази причина, дори след войната в Етопия и анексирането на Албания, в средите на българската десница предпочитат да виждат в Мусолини привърженик на мира.⁹⁸

Добър пример за това колко избирателен е българският прочит на фашизма е свързан с въпроса за земеделието и селото. От преводната литература българските почитатели на фашизма би следвало да са разбрали, че “Фашизмът се роди в градовете ни и от тях извлече, поне в началото, жизнената си храна.”⁹⁹ В представите на българските почитатели на фашизма политиката на режима по отношение на земеделието и селото изглежда едва ли не основна – за това превеждат¹⁰⁰, за това пишат и ред български автори.¹⁰¹ Мусолини дори е представен като „син на селото“ и „син на италианското село“¹⁰² – това формално погледнато е вярно, но няма връзка с посланията на италианската пропаганда, а прилепя на дучето един паразитен израз от българския политически речник. В появилата се през 1928 г. в български превод кратка биография на Мусолини от Джузепе Прецолини, мимоходом се споменава, че “Мусолини няма земеделски манталитет”, но в бележка под линия преводачът е добавил от свое име уточнението, че “Все пак ... никой от досегашните държавници на Италия не е сторил толкова много за развитието на земеделието в Италия, колкото е сторил Мусолини” и отбелязва сред заслугите му разработването на пустеещи земи и опазването на горите от “горска милиция” от фашисти в селата.¹⁰³

Изобщо в много отношения българските почитатели на фашизма заимстват от италианския модел това, което им харесва и го разбират по начина, по който им се иска. Съответно в различни (про)фашистки среди прочитите често се разминават. Показателно е как се тълкуват отношенията на фашисткия режим с монархията в Италия. Критично настроени към цар Борис III офицери изказват в частни разговори пожелания той да вземе пример от тъста си, италианския крал Виктор Емануил III, и да не се меси в политиката.¹⁰⁴ Повечето (про)фашистки формации обаче са монархисти – някои убедени, други изказват

⁹⁶ Тодор Вълчев, *Чрез "Труд и радост" към български трудов фронт* (София: сп. Труд и радост, 1941), 16, 23.

⁹⁷ Сталийски, *Фашисткото учение за държавата*, 28

⁹⁸ Кожухаров, *Знаменити съвременници*, 16.

⁹⁹ Арриго Солми, *Поява и развой на фашизма* (София: Итало-българско списание, 1934), 16.

¹⁰⁰ Джакомо Ачербо, *Земеделието и бонификациите в Италия* (София: Итало-българско списание, 1932).

¹⁰¹ Любомир Владикин, *Социално-стопанска същност и правно устройство на цялостната бонификация в Италия* (София: Гутенберг, 1933); Величкова, *Пропаганда на фашизма*, 87.

¹⁰² Христо Кунчев, *Новият дух на фашистка Италия. Впечатления – идеи – дела* (София: Пирин, 1940), 74, 90.

¹⁰³ Джузепе Прецолини, *Бенито Мусолини*, превод П. Тихолов (София: печ. Франклин, 1928), 24-25.

¹⁰⁴ Георги Марков, *Парола "Сабя". Заговорите и превратите на Военния съюз, 1919-1936*. (София: Св. Георги Победосец, 1992), с. 110.

подкрепа за царя по тактически причини. Те не искат да виждат пълното маргинализиране на краля в италианския модел, а хвалят Мусолини, който много мъдро запазил монархията.¹⁰⁵ Дори свързаният със „Звено“ Петко Стайнов, вече след консолидирането на властта на царя, оценява Мусолини като „реалист в политиката“, който не се води по „готови формули“ и съчетава фашизма и династията.¹⁰⁶

От днешна гледна точка италианският фашизъм се разглежда като движение, което овладява държавата. Така го виждали и по-влиятелните и многочислени (про)фашистки формации в България, които настояват, че авторитарна държава може да се създаде само от движение, което идва отдолу и препоръчват сами себе си. Така например в началото на 1934 г., т.е. още преди забраната на партиите, Цоню Бръшлянов от Народното социално движение, коментирайки италианския модел и *„масов[ия] характер на фашизма“*, настоява, че само масова политическа организация би могла да замести дотогавашните партии, иначе би се изпаднало в абсолютен монархизъм или диктатура без политическа основа.¹⁰⁷ Големият парадокс при безпартийния режим след 1934 г. е, че сред най-гласовитите привърженици на легализирането на партиите са стремящите се към еднопартиен режим.

В България обаче и съвсем други прочити на историята на Италианската фашистка партия, които настояват на основното ѝ реорганизиране след завземането на властта, на привличането на много нови хора в нея, на превръщането ѝ в държавен орган. Така изглеждат нещата според интерпретацията на Александър Сталийски: *“Умишлено и с предварително взето решение, фашизмът не се организира в политическа партия по досегашните образци. До 1924 година фашистката партия фактически не бе образувана и нямаше програма.”* В противен случай малката първоначално партия, нямало да постигне обединение.¹⁰⁸ Това подхранва разбиранията, разпространени след преврата от 19 май 1934 г., че единна политическа организация в опора на режима би могла да се създаде след като вече е установен; в представите на различните управленски екипи след 1934 г. евентуалното създаване на държавна партия от вече установената власт не противоречало на фашисткия опит. Други коментатори пък изобщо не виждат принципна разлика между безпартийни и еднопартийни режими, защото: *„единствената партия е държавна институция, която представлява цялата нация.”*¹⁰⁹ И по-късно, в спомените си професорът по търговско право Константин Кацаров приравнява българския случай на еднопартийните режими в Италия, Германия и Съветска Русия, като за него общото във всички тези случаи е забраната на партийните деления.¹¹⁰

Фашистката партия на Мусолини е разглеждана като „младежко“ движение, за разлика от национал-социализма.¹¹¹ Като „млади“ обаче през междувоенния период се самоидентифицират поне две различни поколения – участниците във войните и още по-

¹⁰⁵ Драгомир Люлинов, *Съществената разлика между фашизма и национал-социализма и техните възможности в чужбина* (София: Едисон, 1934), с. 28-29.

¹⁰⁶ Петко Стайнов, „Отношението на италианския фашизъм към въпроса за монархията или републиката“, *Бразда*, год. II, кн. 26 (3 октомври 1937) с. 1046-1048, тук 1048.

¹⁰⁷ Бръшлянов, „Увод и обща характеристика на фашизма“, 11.

¹⁰⁸ Сталийски, *Фашисткото учение за държавата*, 30.

¹⁰⁹ Найденов, *Държавната реформа*, 89.

¹¹⁰ Константин Кацаров, *60 години живяна история* (София: Прозорец, [1993]), с. 450, 1 изд. Montreaux: Promindrin, 1970.

¹¹¹ Люлинов, *Съществената разлика*, 30.

младите от тях, които излизат на обществената сцена след войната. Първоначално италианският фашизъм предизвиква ентузиазъм у бивши фронтовици, каквито съставляват гръбнака на воденото от Мусолини движение. Неслучайно повечето протофашистки и профашистки формации от 20-те години в България са създадени и ръководени от бивши военни. За запасния полковник Тодор Кожухаров, тежко раняван през войната, Мусолини е „представител на едно поколение, което излезе на сцената от окопите“.¹¹² Редакционна статия на едно от списанията, изразяващи позициите и претенциите на „новото поколение“, за което войната е част от детството, извежда различен акцент като аргумент в споровете им с по-старото, преминало през фронта поколение: „Мусолини повери нова Италия на следвоенните поколения.“¹¹³ Така примерът на фашистка Италия бивал нагаждан не само към българските „особености“ и „традиции“, но и към личните и групови интереси на своите почитатели.

В заключение

В много отношения италианският фашизъм и неговия водач Бенито Мусолини са били водещ източник на вдъхновение и пример за следване на десните и крайнодесните среди в България през междувоенния период, който впоследствие често остава подценен. Това донякъде се дължи на самия начин, по който се е възприемало от фашизма: нововъведенията се представяли като съобразени със собствените традиции и дори като директно произтичащи от тях, често се прикривал фактът на заемане на пример отвън, а затова не са очевидни и източниците, от които е черпен опит.

Подценяването на влиянието на италианския фашизъм обаче е проблем преди всичко на преобладаващия подход в българската историография, която се е занимавала с привидно по-важни въпроси. Темата за външните влияния се е свила до германския модел, като по-често се говори за неговото „налагане“ вместо за неговото „следване“ и „копиране“. И точно вглеждането в рецепцията на италианския фашизъм позволява да се смени перспективата. Тук не може да се говори за принуда и много по-ясно може да се види готовността на голям дял от българското общество, интелигенция и политически елит да следва на фашизма (или казано на днешен език – един фашистки модел), без никой да го е налагал.

¹¹² Кожухаров, *Знаменити съвременници*, 28.

¹¹³ „Младите“, *Нация и политика*, год. II, № 6 (септември 1936), с. 153.